

Mina Petrović,
Milena Toković¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni članak
UDK: 316.334.56:330.142.21(497.11)
316.334.5:911.375(497.11)
Primljeno: 10. 2. 2016.
DOI: 10.2298/SOC16S1181P

NEOENDOGENI RAZVOJ GRADOVA I EKOLOŠKI PARADOKS: STUDIJA SLUČAJA ŠEST GRADOVA U SRBIJI²

Neo-endogenous development and ecological paradox: case study of six cities in Serbia

APSTRAKT: *Postindustrijski razvoj i postfordistički model kapitalizma uzrokovali su zaokret u razvojnim modelima gradova, od programa koji su bili strateški osmišljavani na nacionalnom nivou (top-down pristup) do koncepta koji insistira na lokalno zasnovanom, to jest neoendeogenom razvoju gradova. Cilj rada je da ukaže na različito konceptualno i kontekstualno promišljanje pojma lokalno zasnovanog razvoja u evropskim okvirima, a potom i da na primeru šest gradova u Srbiji (Kragujevac, Zrenjanina, Užice, Šabac, Sombor, Novi Pazar) utvrdi da li se posmatrani gradovi profilišu ka novom, neoendogenom razvojnom modelu. U fokusu analize su stavovi lokalnih eksperata, sa osvrtom na strateška dokumenta istraživanih gradova. U prvom delu teksta bliže se određuju pojmovi lokalizovanog i lokalno zasnovanog, to jest neoendogenog razvoja, a potom se uvode i pojmovi teritorijalnog kapitala, teritorijalizacije, ekološkog paradoksa. U drugom delu teksta ti pojmovi se razmatraju u kontekstu strateških opredeljenja Evropske unije i relevantnih karakteristika postsocijalističke transformacije evropskih zemalja, uključujući i društvo Srbije. U trećem delu teksta specifikuju se ciljevi i metod sprovedenog istraživanja i prikazuju njegovi rezultati. Zaključni deo ukratko sintetizuje sličnosti i razlike između posmatranih gradova u ispoljavanju ekološkog paradoksa, pri ocenjivanju razvojnih potencijala i prepreka u skladu sa modelom neoendogenog razvoja. U analizi su korišćeni kvalitativni podaci iz istraživanja koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu realizovao 2013/2014. godine.*

KLJUČNE REČI: neoendogeni razvoj, teritorijalni kapital, teritorijalizacija, ekološki paradoks

ABSTRACT: *Postindustrial development and postfordist model of capitalism led to the shift in city development model, from programs that were strategically developed*

1 mipetrov@f.bg.ac.rs; mstanojevic85@gmail.com

2 Ovaj tekst je rezultat rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

on a national level (top-down perspective) to a new concept that insists on locally based or neo – endogenous city development. The main aim of this paper is to shed light on a different conceptual and contextual approaches to the notion of the neo – endogenous development in European context, and to give an answer to the question whether and how Serbian cities (Kragujevac, Zrenjanin, Užice, Šabac, Sombor and Novi Pazar) are moving towards this new development model. Attitudes of local experts and city development strategies are in the main analytical focus. In the first part, concepts of localised and locally based or neoendogenous development are discussed and related to the concepts of territorial capital, territorialization, ecological paradox. In the second part, these concepts are contextualised through discussion based on strategic commitments of the EU, and relevant characteristics of post-socialist transformation of European countries, including Serbian society. In the third part, the goals and method of conducted empirical research are stated, and the results presented. The final part briefly synthesises the similarities and differences in manifesting ecological paradox among the researched cities, which are related to the perceived development potentials and obstacles in accordance to neo – endogenous development model. The paper is informed by qualitative based on the survey research conducted by Institute for Sociological Research of University of Belgrade – Faculty of Philosophy in 2013/14.

KEY WORDS: neo – endogenous development, territorial capital, territorialization, ecological paradox

Uvod

Razvoj gradova do sedamdesetih godina prošlog veka, ili nešto kasnije, zavisno od konteksta konkretnog društva, bio je primarno vođen programima koji su strateški osmišljavani na nacionalnom nivou (*top-down* pristup). Zaokret se dogodio prelaskom razvijenih zemalja u postindustrijsku razvojnu fazu, odnosno na postfordistčki model kapitalizma (Amin, 2000), i ulaskom u novu fazu globalne ekonomije. Orijentacija ka velikim industrijskim firmama, kao okosnicama razvoja, odbačena je zbog zapostavljanja specifično lokalnih kompetencija i resursa, kao i pitanja ekološke održivosti. Nova paradigma lokalnog razvoja, dakle, okreće se ka endogenim resursima, koje gradovi kao preduzetnički agenti treba da unapređuju i afirmišu u partnerstvima javnog sa privatnim i civilnim sektorom (Jessop, 2011).³ Pomenuti zaokret normativno se postulira kao opšti, te se njegovi principi nalaze u dokumentima relevantnih međunarodnih organizacija, dok je na praktičnoj ravni svakako najznačajniji za razvijene, posebno zapadnoevropske zemlje. Manje razvijene (periferne) evropske zemlje suočavaju se sa značajnim preprekama u njegovoj implementaciji. U tom smislu, posebno je značajno pitanje zemalja koje pristupaju Evropskoj uniji ili se nalaze u njenom okruženju, na koje se vrlo snažno reflektuju promene u principima razvoja gradova u Uniji.

3 Ta partnerstva se, načelno, uvode radi postizanja maksimalne iskoristivosti svih raspoloživih resursa lokalne zajednice (ekonomski kapital, znanje, tehnologija, iskustvo itd.) (šire u: Petrović, 2008, 2009, 2012; Vujović, 2012).

Cilj ovog rada je da ukaže, najpre, kako se različiti aspekti pojma lokalno zasnovanog, neoendogenog razvoja konceptualno i kontekstualno promišljaju u evropskim okvirima, a potom da se na osnovu istraživanja šest gradova u Srbiji, metodom studije slučaja, ilustruju pretpostavke odnosno prepreke prihvatanju tog modela u konkretnim kontekstima. U prvom delu teksta bliže se određuje pojam lokalno zasnovanog, neoendogenog razvoja naspram pojma lokalizovanog razvoja, uvode se pojmovi teritorijalnog kapitala i teritorijalizacije iz kojih ishodi i pojam ekološkog paradoksa. Ti pojmovi se zatim razmatraju u kontekstu strateških opredeljenja Evropske unije i postsocijalističke transformacije evropskih zemalja, kao i u kontekstu društva Srbije. U trećem delu teksta specifikuju se ciljevi i metod sprovedenog istraživanja, a potom prikazuju njegovi rezultati. U zaključnom delu se ukratko sintetizuju odgovori na eksplorativna analitička pitanja: da li se posmatrani gradovi u procesu reteritorijalizacije profilisu ka neoendogenom razvojnom modelu, te da li među njima postoje razlike u ispoljavanju ekološkog paradoksa tokom ovog procesa, posebno u ocenjivanju razvojnih potencijala i prepreka.

1. Ključni koncepti

Pristup neoendogenog⁴ razvoja ne znači povratak razvoju lokalnih zajednica koji je isključivo deteminisan unutrašnjim činionicima. Naprotiv, osnovna pretpostavka neoendogenog pristupa je u kombinaciji uticaja egzogenih i endogenih razvojnih činilaca, te je ideja glocalizacije njegova okosnica (Robertson, 1995; Warf, Arias, 2009). Bitno je, međutim, razlikovati ciljeve neoendogenog pristupa od mehanizama za njihovo ostvarivanje. Ciljevi su usmereni ka postizanju što veće diferencijacije razvojnih trajektorija i profila gradova, ka (re)valorizaciji lokalne kulture, tradicije, zanatske proizvodnje, regionalne hrane, kvaliteta života, odnosno svih karakteristika koje gradove mogu činiti posebnim i jedinstvenim (Vanclay, 2011). Strateški se, dakle, uključuje sve više i više faktora koji su ranije smatrani „vanekonomskim” u funkciju (ekonomskog) razvoja, a poseban značaj se daje resursima u oblasti kulture i prirodnim resursima jer se promocija gradova pomera od primarno proizvodnih (industrijskih) ka gradovima potrošnje, kulture, turizma i sličnih delatnosti.

Ključni mehanizam ostvarivanja tih ciljeva jeste promena modela upravljanja gradovima kao glocalnim entitetima. Afirmiše se multiskalarni model upravljanja (Smith, 2003), koji se zasniva na umeću lokalnih aktera da delaju na različitim nivoma (lokalni, regionalni, nacionalni, globalni). Drugim rečima, pretpostavlja se da lokalni akteri imaju, ili razvijaju, kapacitet da preuzmu odgovornost za svoj socioekonomski razvoj, da koncipiraju razvojne projekte u skladu sa endogenim resursima i da za njih traže eksternu ili eksterno-lokalnu podršku, ali ne više dominantno od države, već i od nevladinih organizacija i supranacionalnih institucija i organizacija. Pri tome je, međutim, važno da se spoljni faktori na lokalnom nivou transformišu u razvojni model koji ima

4 U stručnoj literaturi se koristi prefiks *neo* upravo da bi označio novi tip endogenog razvoja karakterističan za period od sedamdesetih godina.

autonomni kapacitet kako bi se postiglo uspešno balansiranje endogenih i egzogenih faktora (Ray, 1999).

Koncept lokalno zasnovanog ili neoendogenog razvoja grada važno je razlikovati od koncepta lokalizovanog razvoja. Koncept lokalizovanog razvoja indukovan je eksterno (najčešće direktnim stranim investicijama) i nije značajnije povezan sa lokalnim resursima (Storper, 1997). Taj koncept je u osnovi bio karakterističan i za nekada dominantne nacionalne (*top down*) strategije, ali se u poslednjim decenijama vezuje za strategije lociranja (transnacionalnog) kapitala, uz i dalje nesumnjivu pomoć nacionalnih država (Brenner, 2000; Harvi, 2012). Dok je za koncept lokalizovanog razvoja karakteristična prevelika zavisnost od egzogenih faktora, za koncept neoendogenog razvoja vezuju se veća adaptabilnost specifičnih prostora – gradova na izazove globalne ekonomije i veća mogućnost da se razvojne strategije usklade sa potrebama i ciljevima lokalnog stanovništva (Ray, 1999).

Konceptualizovanje pojma neoendogenog razvoja u okvirima institucionalne ekonomije rezultiralo je pojmom teritorijalnog kapitala, koji se odnosi na ukupne razvojne potencijale neke teritorije (grada). Taj pojam izdvaja dve kategorije lokalnih resursa: „tvrde” i „meke” (Storper, 1997: 20). Prva se odnosi na izgrađeno okruženje (tehnologija, infrastruktura itd.) i životnu sredinu, dok druga ukazuje na relaciona dobra koja se ne smatraju *a priori* razvojnim resursom, već samo ako i kada omogućuju prepoznavanje i aktiviranje „tvrdih” resursa,⁵ odnosno kada iz njih kreiraju dodatnu vrednost (Gilffinger, Suitner, 2010). U tom smislu, pomenuto razlikovanje lokalizovanog od lokalno zasnovanog (neoendogenog) razvoja određeno je upravo značajem koji, u konkretnom socioprostornom kontekstu, imaju „meke” dimenzije teritorijalnog kapitala, saglasno stavu da razvojna dinamika neke teritorije ishodi iz specifičnog „koda” lokalne zajednice (Mouliert, Sekai, 2003) i njenog kapaciteta za preispitivanje postojećih struktura (Storper, 1997a: 265).

Šire razmatranje teritorije (grada) kao socijalne strukture nude socijalna geografija i sociologija prostora.⁶ Socijalna geografija definiše teritoriju kao integralni element društvenog života, odnosa i identiteta (Paasi, 2011), a, saglasno tome, sociologija određuje pojam teritorijalizacije kao društveno delanje kojim se prostornim dobrima pripisuje značenje, određuju funkcije i propisuju pravila kako ih koristiti, odnosno kojim se prostor prisvaja, strukturira i kategorizuje (Horlings, Bataglini, Dessein, 2015). Okruženje (izgrađena i prirodna sredina) i društvo (društvene strukture i akteri) razumevaju se u procesima stalne koprodukcije. Pri tome, prostor/okruženje predstavlja specifičan skup strukturnih mogućnosti i ograničenja koja imaju svoju objektivnu datost, ali čiji su značaj i značenje, korišćenje i prevazilaženje određeni karakteristikama (lokalne i šire) društvene zajednice (Gibson, 1986: 127–129). Određenje kompleksnih i dinamičkih relacija društvo–priroda–prostor utemeljeno je u Parkovom

5 Ti resursi se smatraju tradicionalnim faktorima ponude (*supply factors*) (Camagni, Capello, 2008).

6 Iako pojam teritorijalnog kapitala podrazumeva teritoriju kao složen društveni fenomen, istraživanja „mekih” razvojnih resursa, u okvirima institucionalne ekonomije, usmerena su na uže poslovno okruženje i ekonomske aktere (Camagni, 2008).

tumačenju odnosa između ekološkog poretka i ekonomske odnosno kulturne strukture (Cifrić, 2003; Vujović, Petrović, 2005), u Lefevrovim razmišljanjima o društvenoj produkciji prostora⁷ i u Burdijeovoj definiciji *habitusa* (Gerber, 1997). Svi ti koncepti ukazuju na to da teritorija kao socijalna kategorija utiče na uslove za društvenu akciju i pomaže društvenim akterima da se samoodrede (Chiesi, 2015; Cox, 1997). Za potrebe ovog rada bitno je istaći istraživački fokus na kognitivne i evalutivne okvire koji određuju percepciju spoljnog sveta u skladu sa datom strukturom društvenog sveta.

Time dolazimo do pojma ekološkog paradoksa koji ima poseban značaj za našu analizu jer ukazuje na moguća ograničenja procesa reteritorijalizacije koji se generiše okretanjem ka neoendogenom razvojnom modelu, odnosno na ograničenja u procesu potrebnog redefinisavanja razvojnih opcija, te prevrednovanja teritorijalnog kapitala od lokalnih aktera. Pojam ekološkog paradoksa, dakle, ukazuje na to da određeni strukturni i iskustveni kontekst (priroda–okruženje–društvo) utiče na formiranje specifičnog kognitivnog okvira koji značajno usmerava i često ograničava stavove aktera o razvojnim mogućnostima, odnosno preprekama (Lipeitz, 2003). Preciznije, o fenomenu ekološkog paradoksa govori se, pre svega, u situaciji kada prethodno razvijene strukture i iskustva akterima otežavaju da uoče i naprave nove izbore, bilo zbog neadekvatnih „tvrdih” aspekata teritorijalnog kapitala (nerazvijena saobraćajna ili komunalna infrastruktura, na primer) ili zato što otpor prema inovacijama dolazi iz „mekih” dimenzija teritorijalnog kapitala, budući da promene dovode u pitanje postojeće prakse (neusklađenost novih razvojnih opcija sa posedujućim veštinama, navikama, vrednostima, obrascima ponašanja) (Keil, 2003; Storper, 2011). Ti činioци ekološkog paradoksa najčešće su međupovezani, a mogu ishoditi i iz inferiornog položaja manjih ili perifernih gradova, putem čijih *habitusa* lokalni akteri internalizuju dominantne obrasce distribucije društvene moći u prostoru (Savage, Bagnall, Longhurst, 2005).⁸ To determiniše nizak stepen njihove autonomije i integriteta, odnosno otežava da se uticaj spoljnih faktora profiliše na način na koji se omogućava da razvojni model lokalne sredine ima autonomni kapacitet, kao što pretpostavlja neoendogeni koncept (Dessein, 2015).

2. Neoendogeni razvoj i ekološki paradoks u kontekstu evropskih postsocijalističkih zemalja i Srbije

Već je istaknuto da se ekološki paradoks vezuje za proces teritorijalizacije, odnosno za sukcesivne faze de/reteritorijalizacije kao cikluse prevrednovanja, restrukturiranja, reorganizovanja prostora u skladu sa društvenim promenama na različitim nivoma (od lokalnog do globalnog). Socioekonomska transformacija

7 Raspravljajući o društvenoj produkciji prostora, Lefevr naglašava da teorija mora biti u stanju da prepozna povezanost različitih polja, prvo, fizičkog prostora odnosno prirode, drugo, mentalnog (imaginativnog, apstraktnog) i, treće, društvenog (Lefebvre, 1991: 11–12).

8 Burdije vidi glavni grad kao mesto u kome su koncentrisani agenti koji u svim poljima zauzimaju ključne pozicije, usled čega su ostali gradovi (provincija) deprivirani od glavnog grada (Savage, Bagnall, Longhurst, 2005: 34).

od socijalističkih ka kapitalističkim principima organizacije društvenog života, priključivanje Evropskoj uniji i prihvatanje modela neoendogenog razvoja, ključni su kontekstualni podsticaji de/reteritorijalizacije gradova postsocijalističkih zemalja u Evropi, pa i u Srbiji, u čijem se toku mogu prepoznati i različiti aspekti ekološkog paradoksa.

U zvaničnim dokumentima Evropske unije (EU) koncept neoendogenog razvoja neposredno se dovodi u vezu sa pitanjem teritorijalne kohezije. Tako *Agenda za reformisanu socijalnu koheziju* polazi od stava da je koncentracija resursa u velikim gradovima, sa globalnim značajem ili značajem širim od lokalnog, uslovlila sve slabiju prostornu i funkcionalnu povezanost tih gradova sa neposrednim okruženjem. Rešenje se nalazi u pristupu lokalno zasnovanog, to jest neoendogenog razvoja, koji treba da omogući smanjenje podiskorišćenosti resursa i socijalne isključenosti određenih prostora (gradova) kroz produkciju neophodnih javnih dobara i servisa, s jedne strane, te animiranje lokalnih znanja, potencijala i preferenci, s druge strane. Oba aspekta su promovisana sistemom eksternih grantova, koji podležu kontroli multiskalarnog sistema upravljanja (Böhme *et al.*, 2011: 17). U ključu ekološkog paradoksa, ističe se da je za postizanje željenih efekata neophodan balans supsidijarnosti (prenosa nadležnosti na lokalni nivo) jer previše supsidijarnosti poništava logiku spoljne intervencije u promeni institucionalnog miljea, koji se smatra kočnicom razvoja, dok državni paternalizam ne omogućuje lokalnim akterima da pokrenu endogene resurse (Barca, 2009). Kritičke evaluacije⁹, međutim, opovrgavaju tvrdnju da je model posebno namenjen manje razvijenim ili perifernim gradovima, pokazujući da on bolje „radi” u već uspešnim gradovima, kao i da se u domenu praktične politike ne vodi računa o diferenciranim potrebama za spoljašnjim podsticajima/resursima manje razvijenih gradova (Hudson, 2011; Todling, 2011; Hadjimichalis, 2011; Cochrane, 2011).

Ta ocena je posebno relevantna za postsocijalistički kontekst jer je socijalistički model urbanizacije karakterisao ogroman raskorak u kvalitetu života između velikih administrativnih centara i drugih (industrijskih) gradova (Domanski, 2011). To je rezultiralo stanjem „podurbanizovanosti” (Szelenyi, 1996), odnosno značajnijim raskorakom između nivoa infrastrukturnog razvoja i industrijskog rasta, naročito u manjim/perifernim gradovima. Otuda su najveći dobitnici u procesu socioekonomske transformacije metropolitenska područja i najveći gradovi, gradovi koji su dobro povezani saobraćajnom infrastrukturom ili smešteni uz granicu sa Evropskom unijom, odnosno gradovi sa značajnijim presocijalističkim nasleđem pogodnim za rebrendiranje (Banski, Janicki, 2012). S druge strane, nerazvijena infrastruktura, zastarela tehnologija, kontaminirane industrijske zone i neadekvatno obučena radna snaga postaju značajni činioci ekološkog paradoksa u razvoju mnogih gradova (Jaššo, Finka 2010). Osim toga,

9 Pristalice regulacione teorije direktno povezuju koncept lokalno zasnovanog razvoja sa dinamikom političke ekonomije kapitalizma. Proklamovana strategija da gradovi treba da kreiraju, uvećaju i zadrže vrednost na način koji nije lako replicirati na drugom mestu smatra se problematičnom jer i kapitalu odgovara da iskoristi prednosti malih razlika u kvalitetu resursa i u troškovima, uključujući i tzv. neprenosive kvalitete (kulturni i socijalni) (Hudson, 2011; Brenner, 2004; Harvey, 1993, šire u: Petrović, 2014a: 13–26, 2009: 20–21, 32–35).

proces socioekonomskog restrukturiranja (privatizacija, reindustrijalizacija), u meri u kojoj je učinio gradove atraktivnim za (direktne strane) investicije, više ih usmerava ka modelu lokalizovanog, a ne lokalno zasnovanog, neoendogenog razvoja, zbog mnogih slabosti „mekih” lokalnih resursa. Najviše se ističu nedostatak preduzetničkih inicijativa, opadanje samopouzdanja lokalnih aktera (Kiss, 2011) i centralizovani model upravljanja, odnosno dvostruka slabost (javnog i civilnog sektora) za razvoj preduzetničkog i multiskalnog tipa lokalne uprave (Borzel, Buzogany, 2010).¹⁰ Tome doprinose i prepreke koje ishode iz nasleđene, a potom i ojačane, prostorne koncentracije ključnih resursa u određenim gradovima, koja uslovljava nizak nivo autonomije i integriteta lokalnih aktera, smanjuje njihovu posvećenost razvojnim ciljevima gradova i usmerava ostvarivanje ličnih ambicija ka drugim gradovima odnosno nivoima delanja (regionalnom, nacionalnom itd.) (Petrović, 2014: 20–22).

Ekološki paradoks sa kojim se suočavaju gradovi koji se okreću neoendogenom razvojnom modelu u postsocijalističkom kontekstu, posebno u zemljama koje su tokom socijalizma prošle kroz intenzivan proces strukturnog preobražaja, zapravo se tumači iz perspektive teorije modernizacije. Postsocijalistička transformacija se vidi kao specifična modernizacija, koja nužno povlači usvajanje novih vrednosnih modela i obrazaca ponašanja jer socijalistička modernizacija nije mogla adekvatno da pripremi ta društva za integraciju u evropski koncept građanstva i demokratije, odnosno u tokove globalne (postfordističke) ekonomije. U istom ključu, razvojna neujednačenost u pojedinim zemljama, posebno izražena u socioprostornoj dimenziji, definiše se kao nepostojanje osposobljenosti za samorazvoj jer je radikalna modernizacija (kakvom se predstavlja nedovršena modernizacija tokom socijalizma) uslovlila razvojne diskontinuitete. To otežava i prelaženje na takozvani „meki” tip modernizacije (Cifrić, 2003), koja omogućava kontinuitet najboljih elemenata prethodnih iskustava, i čini oslanjanje na sopstvene snage u duhu neoendogenog pristupa, koji je u principu nametnut od Evropske unije, teško primenjivim.

Modernizacijsko iskustvo društva u Srbiji ocenjeno je kao nepovoljno i u periodu pre socijalističkog modela radikalne modernizacije, a među ključnim razvojnim preprekama nisu isticane zaostalost ili stagnacija proizvodnje po sebi (nedostatak kapitala, slab razvoj infrastrukture itd.). Naprotiv, najveći značaj je dat nepostojanju preduzetništva spremnog na ulaganje i inovacije, te nedostatku prilagodljivosti za optimalno iskorišćavanje postojećih resursa, posebno prirodnih (Čalić, 2004). Srbija je ušla u postsocijalistički period sa manje-više tipičnim obeležjima socijalističke urbanizacije, a taj period je obeležen tegobnom socioekonomskom transformacijom i sporim procesom pridruživanja Evropskoj uniji. De/re/teritorijalizacija gradova u Srbiji odvija se i u kontekstu promena nacionalne teritorije, kao i unutrašnjih administrativno-teritorijalnih celina,¹¹ što

10 Istraživanja gradova bivših socijalističkih zemalja u Evropi pokazuju da dominantna strategija upravljanja ima obeležja neostatizma, u kojoj parazitska nomenklatura i dalje ima ključnu ulogu (Jessop, 2002).

11 U nekoliko koraka je redefinisano ne samo okvir nacionalne države već i okviri unutrašnjih teritorijalnih i organizacionih jedinica (uvođenje okruga 1993, definisanje NUTS regiona

čini još kompleksnijim (re)uspostavljanje identitetskih i razvojnih profila gradova, i u okvirima novonastale nacionalne mreže gradova i u široj regionalnoj perspektivi.

Devedesetih godina 20. veka, stanje i „tvrđih” i „mekih” dimenzija teritorijalnog kapitala u Srbiji značajno se pogoršalo (Vujošević i dr., 2010). Nedostatnost „mekih” resursa detektuje se kao: nekompetentna lokalna administracija, paternalizam centralne vlasti, dominacija političkih u odnosu na profesionalne kriterijume,¹² nerazvijena komunikacija između javnog privatnog i civilnog sektora itd. (Mijačić, 2012). Od 2000. godine, proces privatizacije i problemi u privlačenju investicija usloveli su dalji pad industrijske proizvodnje i kolaps mnogih (mono)industrijskih gradova, povećavajući razvojni jaz između Beograda (kao glavnog grada) i drugih gradova. Moglo bi se reći da postsocijalistička transformacija i neoliberalno globalno okruženje u Srbiji rezultiraju specifičnom vrstom neostatizma sa nacionalnom državnom strategijom kriznog menadžmenta (Jessop, 2002; Brenner, 2000), koja favorizuje gradove (regione) u kojima su koncentrisani najkvalitetniji razvojni resursi, to jest beogradsko i novosadsko metropolitensko područje.¹³

3. Rezultati istraživanja

Osnovni cilj istraživanja, na čije se rezultate oslanjamo u daljem tekstu, jeste da ilustruje ekološki paradoks u procesu (re)teritorijalizacije odabranih gradova u Srbiji, imajući na umu model neoendogenog razvoja, koji se načelno prihvata u procesu približavanja Evropskoj uniji. Preciznije, eksplorativni cilj istraživanja je da se utvdi da li se posmatrani gradovi profilišu ka neoendogenom razvojnom modelu, te da li među njima postoje razlike u ispoljavanju ekološkog paradoksa u ocenjivanju razvojnih potencijala, kao i razvojnih prepreka, i u kojim dimenzijama teritorijalnog kapitala se one prepoznaju. Za istraživanje, prema metodi studija slučaja,¹⁴ odabrani su gradovi Kragujevac, Užice, Šabac, Novi Pazar, Zrenjanin i Sombor, kao gradovi koji imaju status funkcionalnih urbanih

---

2009, davanje statusa gradova nekim urbanim naseljima 2007. godine itd.), a neke od tih promena direktno su podstaknute procesom usaglašavanja standarda sa EU i potrebom apliciranja za programe podrške iz fondova EU.

- 12 Relativno decentralizovan administrativni sistem i značajan stepen samoupravljanja (premda u okvirima jednopartijske kontrole) u bivšoj SFRJ nije unapređivan, već je devedesetih godina 20. veka zabeležena izrazita tendencija recentralizacije. Od 2002. godine doneta su tri zakona o lokalnoj samoupravi, koji vode postepenoj decentralizaciji, ali je Srbija i dalje centralizovana država sa najvećim opštinama u Evropi (Monastiriotis, 2011), a postojeća zakonska rešenja i dalje ne pogoduju profesionalizaciji rada lokalne uprave jer ostavljaju prostor za distribuciju funkcionerskih mesta bez funkcionalnog smisla (Đorđević, 2008: 63).
- 13 Prema oceni Vujoševića i saradnika, koncentracija razvoja u Srbiji nalazi se u beogradskom i novosadskom metropolitenskom području (sa 6,7% teritorije, 27,1% populacije, 41,6% zaposlenih i 45,6% realizovanog BDP-a u Srbiji), što se povezuje sa povlačenjem države iz regionalnog razvoja pod neoliberalnim diktatima (Vujošević *et al.*, 2012: 204).
- 14 Osnovno ograničenje tog metoda je što se njegovi nalazi ne mogu generalizovati, što je u skladu sa odabranim eksplorativnim ciljem analize. Ovde se studija slučaja primenjuje

područja od nacionalnog značaja, pa bi kao takvi trebalo da dobiju specifičnu stratešku (razvojnu i kohezivnu) ulogu u budućem socioprostornom razvoju Srbije (Šećerov, Nevenić, 2009).¹⁵

Gradovi obuhvaćeni istraživanjem imaju perifernu poziciju u odnosu na zonu najjače prostorne koncentracije resursa u Srbiji, što, uz pretpostavljena obeležja provincijskog habitusa, može podsticati ispoljavanje ekološkog paradoksa. S druge strane, oni se razlikuju po geografskoj poziciji, saobraćajnoj povezanosti, državnoj podršci u procesu privatizacije, kulturno-istorijskom nasleđu,¹⁶ što mogu biti relevantni distinktivni činioci ispoljavanja ekološkog paradoksa, u prihvatanju modela neoendogenog razvoja. U fokusu naše analize su stavovi lokalnih eksperata koji (bi trebalo da) učestvuju u definisanju i/ili realizaciji strateških dokumenata, kao konceptualne osnove procesa reteritorijalizacije gradova, a koji rade u različitim sektorima lokalne uprave: ekonomski, sektor kulture, socijalne zaštite i ekologije, odnosno eksperti koji rade u relevantnim lokalnim institucijama, poput privredne komore, institucijama kulture i sl. Eksperti iz različitih delatnosti odabrani su u skladu sa pretpostavkom preduzetničkog upravljanja da sve delatnosti treba da budu stavljene u funkciju razvoja grada. U svakom gradu je obavljeno 10 do 15 intervjua.¹⁷ Pre no što pređemo na analizu podataka prikupljenih intervjuima, ukratko ćemo istaći ključne elemente strateških vizija koje su razvijene i usvojene u odabranim gradovima, sa ciljem upoznavanja normativnog okvira na osnovu koga naši sagovornici mogu da procenjuju razvojnu profilaciju svoga grada, odnosno potencijale i prepreke u skladu sa principima neoendogenog razvoja.

---

u komparativnom pristupu, sa ciljem da se ilustruju specifičnosti posmatranih gradova u odabranim obeležjima.

- 15 U Srbiji samo Beograd ima status evropskog metropolitanskog područja rasta (MEGA – i u toj klasifikaciji ima rang 3, od ukupno 4). Samo još Novi Sad i Niš imaju status funkcionalnog urbanog područja (FUP) međunarodnog značaja, a 16 gradova ima status FUP nacionalnog značaja (Šećerov, Nevenić, 2009), među kojima su i gradovi odabrani za istraživanje, čija se velična kreće u rasponu od 80.000 do 120.000 stanovnika.
- 16 Kragujevac je zahvaljujući državnom podsticaju „Fijatu“ restrukturirao fabriku automobila i značajno se ekonomski oporavio nakon 2008. godine. Zrenjanin, Šabac, Sombor i Užice su imali privatizaciju sa manje ili više uspeha u privlačenju stranih investicija, dok Novi Pazar spada u najnerazvijenija područja u Srbiji. Svi gradovi imaju bogatu istorijsku tradiciju, izuzetak je donekle Užice, koje se razvilo primarno kao industrijski grad tokom socijalizma. Tradicija koju baštini Novi Pazar seže u prošlost srednjovekovne Srbije, Šabac i Kragujevac su gradovi sa značajnom ulogom u konstituisanju moderne srpske države 19. veka, dok Sombor i Zrenjanin baštine tradiciju slobodnih gradova bivše Austrougarske. Sombor i Zrenjanin, a posebno Novi Pazar, multietnički su gradovi.
- 17 Intervjui u Kragujevcu, Šapcu, Užicu i Novom Pazaru obavljani su u leto 2013, a u Somboru Zrenjaninu i jesen 2014. godine. Finansiranje projekta nije dozvoljavalo da se istraživanje sprovede istovremeno u svim gradovima, ali je u svim gradovima za razgovor korišćena ista osnova intervjua. Intervjui su objavljeni sa predstavnicima kancelarija za regionalni razvoj, privredne komore i lokalne samouprave – za ekonomski razvoj, kulturnu i socijalnu zaštitu: Kragujevac (N = 13), Zrenjan (N = 11), Sombor (N = 12), Šabac (N = 12), Užice (N = 15), Novi Pazar (N = 12). U istražavanju su obavljani intervjui i sa predstavnicima privatnog i civilnog sektora, ali oni nisu uključeni u ovu analizu.

3.1. Analiza strategija

Svi pomenuti gradovi su usvojili *Strategiju održivog razvoja*¹⁸. Sažet prikaz njihovog sadržaja urađen je u četiri konceptualno važne dimenzije: model upravljanja, geostrateški položaj gradova, potencijali gradova u lokalnim specifičnostima, prepreke u razvoju gradova.

Model upravljanja: Sve strategije, u većoj ili manjoj meri, reflektuju napuštanje nacionalnih *top-down* programa, načelno afirmišu koncept neoendogenog razvoja, multiskalarni model upravljanja i participativni pristup, iako gotovo ni u jednoj strategiji (izuzetak je Novi Pazar) nije naglašeno da su izradi dokumenta prethodila istraživanja u kojima su ispitivani stavovi građana ili značajnih lokalnih aktera iz javnog/privatnog sektora/civilnog društva. Strategija grada Zrenjanina donekle se izdvaja jer se ističe organizovanje javnog slušanja nacrta strategije, što u strategijama drugih gradova nije slučaj.

Geostrateški položaj: Gradovi ističu povoljnost svog geostrateškog položaja na osnovu blizine granica Evropske unije – sa Hrvatskom (Šabac), sa Hrvatskom i Mađarskom (Sombor) i Rumunijom (Zrenjanin), po osnovu povoljne pozicije u administrativnom sistemu teritorijalne organizacije (Šabac, Zrenjanin), odnosno centralne geostrateške pozicije u nacionalnoj mreži (Kragujevac). S druge strane, u strategijama svih gradova je istaknuto da nedovoljna povezanost sa glavnim nacionalnim i međunarodnim putnim koridorima¹⁹ te loš kvalitet saobraćajne infrastrukture znatno umanjuju navedene geostrateške prednosti. To se odnosi na Sombor i Zrenjanin, a posebno na Novi Pazar, koji se graniči sa nerazvijenim područjima Crne Gore i Kosova, i Užice, koje nema ni centralnu ni pograničnu poziciju. Strategija Kragujevca dimenziji ističe najviše prednosti (centralna pozicija u nacionalnoj hijerarhiji i dobra povezanost sa međunarodnim putevima).²⁰

Potencijali – lokalne specifičnosti: U svim strategijama se afirmiše diverzifikacija razvojnog modela grada jer se načelno razmišlja o različitim resursnim potencijalima. Ipak, na osnovu redosleda, ali i prostora koji je posvećen određenim lokalnim specifičnostima, naglasak se stavlja na nekoliko klasičnih „tvrdih faktora” teritorijalnog kapitala (industrijske strukture, poljoprivreda, geostrateški položaj i saobraćajna-komunalna infrastruktura). To je nešto izraženije u Užicu, Zrenjaninu i Kragujevcu. U odnosu na ostale gradove, u strategiji Novog Pazara se veći akcenat stavlja na tercijalni sektor – trgovinu. Među lokalne specifičnosti koje bi se mogle smatrati specifičnim razvojnim resursima navode se: multietničnost i visok nivo međunacionalne tolerancije (u strategijama Sombora, Zrenjanina i Novog Pazara), ljudski resursi, resursi u okruženju (atraktivna priroda – zelenilo, posebno u Somboru), kulturno

18 Podaci koji su izloženi u ovom delu rada odnose se na strategije održivog razvoja navedenih gradova. Izvore strategija videti u spisku literature. Treba imati u vidu da su strategije pisane za različite vremenske periode i da je njihov kvalitet prilično neujednačen.

19 Šabac se nalazi u blizini međunarodnog autoputa Beograd–Zagreb (E70), dok je Sombor značajno udaljen od međunarodnih koridora (pre svega koridora E75), kao i Zrenjanin.

20 Blizina međunarodnog putnog koridora E75.

i istorijsko nasleđe i sl. Diverzifikovana ponuda grada u sektoru turizma posebno je istaknuta u strategijama Šapca i Sombora.²¹ U strategiji Zrenjanina, osim strategije Užica, najmanja pažnja je posvećena endogenim činiocima, ali je jedna od retkih u kojoj se osobine stanovništva (konkretno gostoprимljivost) prepoznaju kao značajan resurs grada. Prioritetan značaj ljudskim resursima dat je samo u strategiji Novog Pazara (mladi ljudi, povratnici sa stečenim kapitalom, znanjem i iskustvom stečenim u inostranstvu). Može se primetiti da u diverzifikaciji strateškog pristupa lokalnim razvojnim resursima ima dosta ambivalentnosti u sameravanju snaga i prepreka, posebno u isticanju kulturno-istorijskog nasleđa, te se svi gradovi, a posebno Kragujevac, Užice i Novi Pazar, pokazuju sa velikim, ali i neiskorišćenim potencijalom, dok su brojne kulturne manifestacije kao razvojna prednost posebno naglašene u Šapcu, Zrenjaninu i Somboru. Osim toga, treba imati u vidu da se kultura i istorijsko nasleđe gradova u svim strategijama razmatraju kao zasebne oblasti, tako da se ne prepoznaje preduzetničko stavljanje kulture u službu ekonomskog razvoja. Najveći transfer ka diverzifikovanom razvojnom modelu po osnovu lokalnih specifičnosti prepoznaje se u strategiji grada Sombora, za koji bi se moglo reći da teži preobražaju od industrijskog ka „uzbudljivom gradu”,²² a na to ukazuje učestalo isticanje potreba za brendiranjem lokalnih proizvoda, zaštitom porekla i imena somborskih brendova, unapređenjem turističke ponude i marketinško-prodajne komunikacije. U tome ga slede Šabac i Novi Pazar.

Prepreke: Velike i gotovo identične razvojne prepreke prepoznate su u svim gradovima, i u pogledu „tvrdih” (infrastrukturnih) i u pogledu „mekih” (institucionalnih, relacionih, vrednosnih) resursa. To pokazuje da je ekološki paradoks u svim gradovima veliki i da je rezultat udruženog dejstva obe dimenzije teritorijalnog kapitala. Osim prepreka u saobraćajnoj infrastrukturi, o kojima je već bilo reči, „tvrde” prepreke uključuju i komunalnu i socijalnu infrastrukturu i uglavnom se vezuju za eksterne činioce, državno finansiranje, budući da je reč o javnim servisima koji zahtevaju značajna sredstva. Institucionalne („meke”) dimenzije kategorišu se i kao eksterne i kao interne. Među eksternim, najčešće se navode: centralizacija odlučivanja, nezainteresovanost Republike za pojedine projekte, nezainteresovanost susednih opština za saradnju na regionalnim projektima, niska apsorpciona mogućnost za fondove Evropske unije zbog statusa Srbije u pregovaračkom procesu i komplikovane birokratske procedure. Među uslovno internim, iako pre opštim sistemskim preprekama koje se reflektuju na lokalnom nivou, prepoznaju se: nerazvijeni kapaciteti za saradnju javnog, privatnog i sektora građanskog društva, nizak nivo autonomije lokalnih aktera, diskontinuitet u implementaciji i praćenju strateških dokumenata, nedostatak

21 Obe strategije su karakteristične po tome što se u njima navode različiti vidovi turizma. U strategiji Sombora: verski ili hodočasnički turizam, „emotivni turizam” (istorijske činjenice o životu podunavskih Nemaca), banjski turizam, manifestacioni, nautički, rehabilitacioni i izletnički turizam; u strategiji Šapca: ekskurzioni turizam, manifestacioni turizam, motonautički turizam, seoski turizam, lovno-ribolovni turizam.

22 Cilj koncepta „uzbudljivog grada” (Ričards, Palmer, 2013) jeste da pokaže kako kulturne aktivnosti, kulturne manifestacije i „ekonomija iskustva” pomažu gradovima da ostvare kulturološke, ekonomske i društvene ciljeve.

stručnog kadra u svim oblastima u privredi, kao i u kulturi i obrazovanju, nefleksibilnost lokalnih ustanova, visoka nezaposlenost, odliv visokoškolovanog kadra, nedostatak inovativnosti u poslovanju, nedostatak stručnjaka za primenu inovacionih tehnologija, nedostatak preduzetničkog potencijala stanovništva. U strategiji Novog Pazara istaknuto je najviše prepreka, a u strategiji Kragujevca najmanje, a ta strategija je i najoptimističnija zbog dolaska najveće direktne strane investicije u Srbiju, a možda i zato što pokazuje i jedan od najmanjih otklona razvoju vezanom za velike industrijske sisteme. U tabeli 1 su sumarno prikazana osnovna obeležja gradova po razmatranim dimenzijama koja su bitna za dalju analizu.

Tabela 1. Uporedni prikaz gradova po analiziranim dimenzijama u strateškim dokumentima

DIMENZIJE	GRADOVI					
	KG	ZR	ŠA	SO	UŽ	NP
MODEL UPRAVLJANJA	Napuštanje <i>top-down</i> programa, zaokret ka multiskalarnom modelu upravljanja					
GEOSTRATEŠKI POLOŽAJ: Pozicija/povezanost sa međunarodnim putevima	Povoljna, dobra povezanost	Povoljna, loša povezanost	Povoljna, dobra povezanost	Povoljna, loša povezanost	Nepovoljna, loša povezanost	Nepovoljna, loša povezanost
POTENCIJALI –LOKALNE SPECIFIČNOSTI: diverzifikacija razvojnog modela	Neizražena	Neizražena	Umereno izražena	Izražena	Neizražena	Slabo izražena
PREPREKE	U svim gradovima izražene su velike prepreke i u „tvrdim” i u „mekim” dimenzijama.					

3.2. Analiza intervjua

Analiza strategija je pokazala da se mnoge razvojne specifičnosti i potencijalne prednosti gradova zapravo poništavaju slabostima i preprekama sa kojima se suočavaju. Otuda su i stavovi intervjuisanih stručnjaka prilično ambivalentni. Ipak, dobijeni odgovori ostavljaju mogućnost da se među posmatranim gradovima uoče i razlike saglasne osnovnom cilju istraživanja. Naime, svi gradovi imaju, manje ili više raznovrsnu, materijalnu i nematerijalnu baštinu na koju mogu da se oslone u traženju novog razvojnog pristupa, no pitanje je da li to čine i u kojoj meri, te šta se smatra podsticajnim ili destimulativnim u tom smislu. Drugim rečima, u kojoj meri i na koji način se ispoljava fenomen ekološkog paradoksa, to jest da li i u kojoj meri prethodna iskustva, ranije razvijani resursi (dominantno industrijska infrastruktura, veliki proizvodni sistemi i sl.) i dalje određuju percepciju razvojnih opcija i potencijale lokalnih resursa u posmatranim gradovima, te gde se vide ključne razvojne prepreke, u „tvrdim” ili „mekim” dimenzijama teritorijalnog kapitala (u infrastrukturnom ili institucionalnom domenu, modelima ponašanja i sl.)? Odgovori na ta pitanja

izloženi su u dva odeljka. Najpre ćemo se zadržati na analizi stavova ispitanika koji se odnose na percepciju razvojnih opcija i potencijala gradova, a potom na analizi činilaca koje prepoznaju kao ključne razvojne prepreke.

3.2.1. Proces reteritorijalizacije gradova i ekološki paradoks: percepcija razvojnih opcija i potencijala

Budući da je jedan od najočiglednijih aspekata reteritorijalizacije gradova u Srbiji promena njihove pozicije sa redefinisanjem nacionalne teritorije, svi ispitanici uvažavaju taj aspekt kao značajan okvir procene razvojnih potencijala svog grada. U Kragujevcu, tako, zadobijena centralnost geografske pozicije u okviru nacionalne države postaje značajan izvor samopouzdanja lokalnih aktera: „...Kragujevac je sad perspektivniji od Niša i da je zahvaljujući Fijatu i svom geostrateškom položaju, ja bih rekao u Srbiji, možda već treći grad, industrijski i finansijski...” (KG 7).

U Šapcu, takođe, ispitanici u velikoj meri naglašavaju povoljnost geostrateškog položaja, odnosno ponovno (kao u Srbiji 19. veka) zadobijanje pozicije pograničnog grada ka Evropi (ulaskom Hrvatske u Evropsku uniju), koja omogućava reaktiviranje tradicije širenja progresivnih ideja u Šapcu i iz Šapca ka drugim delovima Srbije: „Šabac je u tom trenutku (nakon Drugog srpskog ustanka – prim. autorki) grad na granici, najzapadniji, to mu omogućava opet da brzo dolazi do novca i do kapitala... Šabac ima tradiciju da bude nosilac svih nekih progresivnih ideja koje dolaze iz Evrope” (ŠA 5). „Pa opet smo tu negde blizu kad je u pitanju EU, Šabac će biti opet među prvima iskustveno” (ŠA 10) „Šabac će biti pandan jednom, da ne kažem Beogradu, ali sigurno Novom Sadu” (ŠA 7).

Ispitanici u Zrenjaninu i Somboru imaju dvojake ocene razvojnog potencijala svojih gradova iz perspektive promena njihovog geostrateškog položaja. U oba grada prepoznaje se osećaj periferijalizacije u nacionalnim okvirima, s jedne strane, ali i pogodnosti koje ishode iz pograničnog položaja grada ka zemljama EU. Ispitanici iz Zrenjanina govore o socioprostornoj periferijalizaciji, kritikujući koncentraciju resursa u Novom Sadu. Osećaj periferijalizacije ublažen je isticanjem istorijskog pripadanja regionu Centralne Evrope, po osnovu nekadašnjeg položaja u sastavu Austrougarske monarhije, što, smatra se, uvećava šanse da se koriste fondovi EU namenjeni prekograničnom regionalnom razvoju u saradnji sa gradovima u Rumuniji: „Konkurencija jeste bio Novi Sad, više nije, pošto je Zrenjanin propao, uništen, mi nismo konkurentni...” (ZR 1). „...Imamo Banat sa rumunske strane i deo u Mađarskoj, koji opet čini jedan veliki evropski region i to je naša velika prednost...” (ZR 5).

Potreba ispitanika da naglase da očekivanja šireg regionalnog povezivanja nisu povezana sa separatističkim tendencijama indirektno govore o paternalističkom okviru u kojem se i dalje „čita” transnacionalno umrežavanje lokalnih aktera, koje je jedan od sastavnih elemenata neoendogenog razvojnog modela: „Povezivanje, uglavnom preko projekata cele regije banatske... Kada se razvije Banat, povući će i ostali deo Srbije, znači nije usmereno ka nekom otcepljivanju” (ZR 4).

Iako i ispitanici u Somboru naglašavaju osećaj socioprostorne periferijalizacije grada u nacionalnom okviru i osećaj pripadanja širem evropskom regionu (i očekivanja od razvojnih fondova Evropske unije), ovde je, nešto više nego u Zrenjaninu, ukazano na značaj koji je u širim regionalnim okvirima grad imao u daljoj prošlosti, iz kojeg proizlazi i „evropski duh” kao prepoznatljivo obeležje Sombora: *„Sombor je ostao kao slepo crevo, iako imamo blizu granicu, iako imamo Dunav, ...mnogi resursi Sombora povučeni su iz grada, otišli su u neke veće centre...”* (SO 10). *„Ne zaboravimo da je Sombor bio, svojevremeno, najveći, najrazvijeniji grad u Bačkoj, u Vojvodini. Novi Sad i Subotica su bili sa manjim brojem stanovnika. On im je bio tada centar, čak i sa Bajom, te regije”* (SO 15). *„To je taj evropski duh koji ovaj grad nosi”* (SO 8). *„Očuvao je neku svoju tradiciju koja je bila pozitivna i koja će mu pomoći... Neki sistem vrednosti, način ponašanja, ... a kulturološki je uvek pripadao tom evropskom pojasu...”* (SO 2).

U Užicu i Novom Pazaru ispitanici imaju najizraženiji osećaj periferijalizacije usled nove organizacije državne teritorije. U Užicu takav osećaj ishodi iz gubitka prihoda i funkcija, te se novostečena pogranična pozicija ne vidi kao prednost (ni sa stanovišta projekata Evropske unije): *„Užice je bilo centar ne samo dela Srbije, nego i istočne Bosne, severne Crne Gore. Sav taj živalj je tada gravitirao ka Užicu, tu je bila i bolnica i škola, i fakultet... Sad je to ne neki način sve opredeljeno da ti centri funkcionišu nešto u Kraljevu, nešto u Kragujevcu. Znače, iseljeno je iz Užica, to ostavlja jedan gorak ukus”* (UE 2). *„Postavljanjem granice Užice je ostalo u pograničnom području, ima samo štete što je pogranično područje”* (UE 4).

U Novom Pazaru, osećaj periferijalizacije je prevashodno povezan sa utiskom ispitanika o institucionalnom zanemarivanju grada u državnoj razvojnoj politici jer spada u ekonomski nerazvijena područja i sa time što bi trebalo da bude, a nije, predmet posebne pažnje. Pogranična pozicija se, ipak, smatra pozitivnom jer je i omogućila da se Novi Pazar razvije kao tradicionalno trgovački grad, danas suočen sa problemima zato što su nekadašnji saobraćajni tokovi sa Crnom Gorom i Kosovom znatno smanjeni: *„Problem sa granicama... Mi smo trgovački grad koji jeablokirana granicama u ovom novom vremenu”* (NP 12).

Drugi aspekt reteritorijalizacije grada kojim se bavimo u ovom odeljku jeste neposredniji odnos ispitanika prema prevrednovanju lokalnih razvojnih resursa i diverzifikaciji razvojnih opcija grada u skladu sa neoendogenim pristupom. Mera u kojoj se gradovi drže prethodnog modela lokalizovanog industrijskog razvoja (zasnovanog na velikim proizvodnim sistemima iniciranim spolja) i zanemaruju druge opcije i resursi određuje i jačinu ekološkog paradoksa koji ih obeležava. Uopšteno bi se moglo reći da se ekološki paradoks čita iz odgovora ispitanika u svim gradovima, a posebno iz činjenice da svi smatraju Kragujevac najuspešnijim gradom, osim Beograda i Novog Sada, u postsocijalističkoj transformaciji Srbije. To potvrđuje, i u strategijama iskazan, dominantan značaj koji se i dalje pripisuje velikim industrijskim sistemima i strategiji reindustrijalizacije uz pomoć države.

Premda su ispitanici u Kragujevcu najzadovoljniji reaktiviranjem industrijskog nasleđa svog grada (i u fizičkim kapacitetima i u radnoj snazi), oni uočavaju i da zabeleženi uspeh ne stimuliše ozbiljnija razmatranja drugih lokalnih resursa i razvojnih opcija, poput bogate i raznovrsne istorije, koje bi

mogle biti osnova razvoja turizma. Činjenica da ulaganje u turizam ne smatraju racionalnom opcijom ukazuje na jak uticaj industrijskog etosa, a slično se uočava i u stavu ispitanika prema integraciji grada sa širim okruženjem u domenu poljoprivrede (iako su to u strategiji prepoznate razvojne šanse grada): „Kragujevac bi trebalo da bude kulturno središte Srbije, ne samo geografsko. I tu ima baš dosta potencijala, baš zbog te tradicije” (KG 9). „Nažalost, baš zato verovatno, što je to bio radnički grad... nismo dovoljno radili na teritorijalnom marketingu, na brendiranju određenih tih istinitih priča, prvi u ovome, prvi u onome, nije dovoljno iskorišćeno sve to...” (KG 12). „U principu Kragujevac ima dosta, ali je jako komplikovano i skupo sad brendirati, sve je to nedovoljno da bismo živeli od turizma” (KG 15). „Tu je (u poljoprivredu) potrebno jako puno investirati, u te neke savremene načine bavljenja poljoprivredom” (KG 5).

Kritička razmišljenja o dolasku „Fijata”, u kontekstu modela lokalizovanog a ne lokalnog, to jest neoendogenog razvoja, relativno su retka. Iskazana su, pre svega, iz perspektive (ne)zavisnog tehnološkog razvoja i održivosti automobilske industrije u Kragujevcu na duži rok (kakva je, smatraju, postignuta u vreme „Zastave”). Nekoliko ispitanika iznosi stav da se identitet Kragujevca kao centra auto-industrije svodi na globalno „ne-mesto” interesantno za „Fijat”, ili bilo kog stranog investitora, samo zbog nižih troškova proizvodnje (posebno radne snage): „Mi smo kao Zastava imali koncept da mi sve radimo. Razvijali smo tehnologije... Jedno razvojno iskustvo koje se sad ne koristi. Fijat je, kad je došao, imao svoj koncept razvoja” (KG 4). „Oni su doveli puno Italijana, ...to je ogromna korporacija koja je došla tu zato što smo mi jeftina radna snaga, ... dovoljno obrazovana da brzo uči” (KG 13). „Fijat ima tu neku reklamu na Jutjubu, koju emituju, za američko tržište, al’ se nigde ne pominje da se pravi u Kragujevcu (...), ne pominje se ni da se pravi u Srbiji, nego ga prosto pominju kao, eto, svoj novi auto” (KG 10).

Zrenjanin je, uz Kragujevac, grad u kojem ispitanici najdoslednije insistiraju na konceptu reindustrijalizacije, a specifičan ekološki paradoks iskazuju upornim naglašavanjem tranzicijskih gubitaka, propadanjem ili podiskorišćenošću industrijskih kapaciteta koji su razvijani tokom socijalizma:

„Pa nije bio uopšte uspešan. Zato što su iz celog kombinata Servo Mihalj, koji je nekada funkcionisao, koji je izdvajao Zrenjanin na drugo, treće mesto u Srbiji, opstale samo dve firme” (ZR 3). „Ono što mi svi ovde osećamo jeste da je ovaj grad izgubio od onog vremena kada je bio dobro podmazana mašinerija, industrija bila neverovatno jaka, gde su svi ovde radili, ljudi bili mnogo srećniji” (ZR 1). „Pored Kragujevca, Zrenjanin je grad koji je najviše izgubio u tranziciji. Dakle, od onoga kakav je bio i kako se kotirao u bivšoj zemlji...” (ZR 13).

Međutim, dok se u Kragujevcu kontinuitet razvoja oslanja gotovo isključivo na izgrađene industrijske strukture koje nemaju posebnu vezanost za druge lokalne resurse (osim obučenosti radne snage, i to za određeno vreme), naročito prirodne, u Zrenjaninu se smisao reindustrijalizacije vidi, pre svega, u sektorima koji su vezani za obradivo zemljište kao ključni lokalni resurs, odnosno za agroindustrijski razvoj. Da li to taj grad, u odnosu na Kragujevac, donekle

pomera iz „ekološkog paradoksa” i pruža mu veće šanse da izbegne dominaciju lokalizovanog razvoja, odnosno da učini pomak ka logici lokalno zasnovanog (neoendogenog) razvoja? Odgovor je pre negativan nego pozitivan jer ispitanici prevashodno ističu neophodnost stranih investicija i dalje razmišljajući u kategoriji „velikih sistema”, dok se malo pažnje posvećuje diverzifikaciji razvojnih opcija i inače značajnom presocijalističkom nasleđu grada, što je uočeno i u strategiji grada Zrenjanina.

Kao i u Kragujevcu, postoji bojazan od zavisnog razvoja, i to ne samo u tehnološkom i identitetskom, već i u smislu uništavanja ruralnog okruženja i poljoprivrede kao osnove održive, lokalno zasnovane prerađivačke industrije: *„Naša industrija je propala, nemamo je više i to je kraj. Sad smo u problemu, zato što ovo ne može da bude ni turistički, ni finansijski centar, ovo mora da bude privredni centar, ukoliko se ne razvije neka industrija adekvatna... proizvodnja hrane pre svega... i bilo šta drugo ne vidim kao šansu... ali opasnost je realna ako se uguši poljoprivreda, u smislu da to bude u rukama jedne ili dvojice ljudi, šta ja znam, da lokalna sela ostanu bez nekog realnog izvora života”* (ZR 7). *„Ali danas strane investicije gledaju svoj kapital, svoj interes... kad nađu prvi povoljniji angažman i bolje interese, oni će, nažalost, po meni, otići iz našeg grada i bojim se da će ostati prazne hale, prazne fabrike koje su oni izgradili”* (ZR 9). *„Kada je ceo kombinat bio društvena, državna firma, tada se uvek i u reklamnim kampanjama isticalo da je to iz Zrenjanina. Sada toga nema i mislim da i mnogi ljudi ne znaju... da Dijamant ulje potiče iz grada Zrenjanina”* (ZR 3).

Saglasno analizi strategija, Sombor je grad u kojem ispitanici ozbiljnije razmišljaju o plasiranju šire baštine u profilisanju grada, iako je i ovde dosta jaka ukorenjenost industrijsko-proizvodnog etosa. Kao i u Zrenjaninu, ispitanici smatraju da treba dići ruke od industrijskih grana koje nisu vezane za poljoprivredno zemljište kao ključni lokalni resurs. Ovde se, za razliku od Zrenjanina (a posebno Kragujevca), gotovo konsenzusno prihvata model grada koji spaja poljoprivrednu, industriju, kulturu i turizam u jednu funkcionalnu celinu i potvrđuje već u strategiji uočen konceptualni pomak u razvojnom modelu grada. Iako ispitanici ističu da je Sombor grad bogate kulturne tradicije, koja je značajan lokalni razvojni resurs, prevladava stav da grad ne može da funkcioniše samo kao „grad kulture”, premda se specifičan „kulturni kod” lokalne sredine smatra komparativnom prednošću grada u domenu kulture i turizma jer kulturne potrebe lokalnog stanovništva generišu neophodnu unutrašnju vibraciju „uzbudljivog grada” nasuprot konfekcijskom turizmu: *„Ne može samo grad kulture, tu je da kažem, podignut neki nivo kvaliteta, ...ali to ne može tako veštački da se održava, bez privrede...”* (SO 5). *„Tu treba biti otvoren i reći – poljoprivreda, pre svega”* (SO 2). *„To je kulturni grad, sa poljoprivredno-prehrambenom industrijom, a dodato sa nekom malom mešovitom industrijom, znači do dve hiljade radnika”* (SO 3). *„Ne daj bože da imamo neku željezaru ili tako neku glupost...”* (SO 9). *„Mora da iskoristi kulturu i osećaj ljudi za kulturu, za lepo, ljudi su jako osetljivi na ambijent”* (SO 9).

Dok se na osnovu analize strateških dokumenata stiče utisak da se među posmatranim gradovima Sombor najviše otklonio od klasičnog industrijskog razvojnog modela, iz intervjuva se dobija nešto drugačija slika. Naime, ispitanici iz Šapca iskazuju najozbiljniju usmerenost ka diverzifikaciji razvojnih opcija grada i u tom smislu je u tom gradu najmanje izražen ekološki paradoks. Iako ukazuju na pad zapošljavanja i investicija nakon prvog talasa privatizacije, ispitanici najviše pažnje posvećuju unutrašnjim potencijalima: prirodnim resursima – poljoprivreda, turizam; proizvodnim strukturama pogodnim za razvoj manjih i srednjih preduzeća, nasleđu prošlosti, koje se i u materijalnoj i nematerijalnoj formi (čivijaški duh) aktivno koristi u redizajniranju gradskog imidža. Moglo bi se reći da stavovi ispitanika u Šapcu reflektuju „kod” zajednice koja je najmanje fiksirana za industrijske strukture, u kojoj se i industrijski – proizvodni grad promišlja iz nove perspektive, perspektive lokalnih resursa, uz napuštanje primarnog fokusa na velike sisteme, i iz ekonomskih i iz ekoloških razloga: *„Jer sa Zorkom se jednostavno pokazalo da su te velike industrije velika kocka, mogu da vam donesu dosta novca u određeno trenutku, ali ako ona propadne, ceo grad je u riziku”* (ŠA 11). *„Zorka je hranila ovaj grad jer su tu bile hiljade i hiljade i hiljade ljudi zaposlene. Kada je definitivno propala, onda su ljudi ostali bez hleba, ali su ponovo počeli da dišu”* (ŠA 1).

Užice je grad koji se i u strateškim dokumentima i u intervjuima ispitanika potvrđuje kao grad izrazitog ekološkog paradoksa, kada je reč o diverzifikovanju razvojnog profila prema neoendogenom modelu. Tome doprinose mnogi činiooci. Iako su mnogi razvojni problemi koje sagovornici navode zajednički svim gradovima u tranziciji, stavovi ispitanika odišu posebnim pesimizmom, a izrazita privrženost identitetu industrijskog grada ima više uporišta nego i u jednom od posmatranih gradova. To je razumljivo jer je razvoj Užica najneposrednije vezan za socijalistički period, pa otuda i veliki žal ispitanika za investicijama koje bi revitalizovale prethodne industrijske kapacitete (velike sisteme). Slično kao i u Zrenjaninu, položaj grada u postsocijalističkoj transformaciji procenjuje se komparacijom sa stanjem tokom socijalizma, sa naglaskom na redukovanim industrijskim kapacitetima: *„Ako pogledate da te fabrike još rade i zapošljavaju možda po jedno hiljadu ili malo više ljudi, ...ali u odnosu na to da su zapošljavali tu sedam-osam hiljada ljudi, onda je sve to pitanje”* (UE 9).

Ispitanici iz Užica dosta govore i o osećaju gubitka identiteta grada, kojem doprinose zatiranje simbola socijalističke prošlosti, od industrijskih struktura, do uklanjanja spomeničkih nasleđa, i privatizacija ruinirane urbane strukture (poput zatvorenih hotela i sl.). Osim toga, sve češće vezivanje grada za prehrambene proizvode Zlatiborskog regiona i za turizam neki ispitanici pre doživljavaju kao gubitak identiteta, ukazujući na ukorenjenost ruralno-urbane dihotomije, koja ne pogoduje principima lokalno zasnovanog razvoja: *„Mi sad da razvijamo neki turizam, ovo, ono, da nešto novo izmišljamo, pa pogrešimo. Bolje je da se vratimo da ovo proživi što radi, a to su ti veliki sistemi, a tu je mnogo manje potrebno da se razvije nego nešto novo”* (UE 16). *„Dok su drugi gradovi težili da se razvijaju i da sačuvaju svoju istoriju i da idu napred, Užice je gledalo da uništi sve otprilike što imamo. Onda je uništilo industriju, uništilo je industrijske znamenitosti. Skinuli*

smo Tita sa Trga, koji je bio simbol tog Trga, odličje ovog grada. ...Užice je bilo poznato po mnogo čemu” (UE 1). „Nažalost, sad smo nigde. ...Ono čime sam ja u ovom trenutku najviše pogođen, to je što je ubijen taj identitet grada” (UE 7).

U Novom Pazaru ispitanici daju najnepovoljnije ocene transformacije svog grada tokom postsocijalističkog perioda. Sve industrijske strukture razvijane tokom socijalizma smatraju se urušenim, iako se razvoj proizvodnje manjeg obima u privatnom sektoru tokom devedesetih godina prošlog veka upravo na njih nadovezao, pokazujući u tom periodu značajan stepen adaptabilnosti (karakterističan za nepostojanje ekološkog paradoksa). S jedne strane, gašenje nekadašnjih fabrika se razumeva i objašnjava niskoakumulativnim industrijama koje, uvođenjem tržišta i otvaranjem ka globalnoj ekonomiji, teško mogu da izdrže konkurenciju. S druge strane, i mnogo češće, ispitanici ukazuju na već pomenuto institucionalno isključivanje grada, odnosno nedovoljnu pažnju koju državna politika posvećuje gradu kao ekonomski nerazvijenom području: *„Nažalost, mnogo je tih firmi zatvoreno... Osim tih privatnih firmi koje su, nažalost, smanjile svoju proizvodnju, ni jedna jedina državna firma nije opstala, da bar ti ljudi ostanu zaposleni tu” (NP 7). „Država nikome ništa nije pomogla, to su se sve ljudi sami organizovali, te teksas fabričice, te radnjice ili kako god” (NP 3). „Više ne postoji nijedan jedini pokazatelj da kažemo da smo uspešni u bilo čemu...” (NP 11).*

Iako u Novom Pazaru ispitanici navode dosta lokalnih razvojnih potencijala (spomenici, gastronomija, prirodno okruženje), ovde nailazimo i na najeksplicitnije iskazanu bojazan da se bez eksterne podrške razvoju infrastrukture i javnih servisa lokalne prednosti svode samo na jeftinu radnu snagu: *„Najgora prednost koju jedan region može da ima – jeftina radna snaga. Mi trenutno drugu prednost osim toga, iskreno, nemamo” (NP 12).*

Prethodna analiza je ukazala na to da elemente ekološkog paradoksa prepoznajemo u svim gradovima, da je on veoma izražen u Kragujevcu, Zrenjaninu i Užicu, nešto manje u Novom Pazaru i Somboru, a najmanje u Šapcu. Uz to, osim donekle u Šapcu (o čemu će još biti reči), u detektovanju različitih razvojnih potencijala dominiraju „tvrde” dimenzije teritorijalnog kapitala. Zastupljenost ekološkog paradoksa, podsetimo, ukazuje na inertnost u stavovima, odnosno na sporo prihvatanje načela neoendogenog razvoja pod uticajem struktura i modela ponašanja oblikovanih prema modelu lokalizovanog (dakle, indukovanoj spolja) industrijskog razvoja, što ne znači nužno da jačina ekološkog paradoksa određuje i nivo uspešnosti grada u postsocijalističkoj transformaciji. To najbolje ilustruje primer Kragujevca, u kojem revitalizacija velikog proizvodnog sistema dolaskom „Fijata”, dakle prema modelu lokalizovanog, a ne lokalno zasnovanog (neoendogenog) razvoja, donosi prosperitet, premda zapostavlja druge razvojne opcije i pitanje održivosti primenjene strategije. U svim gradovima se percepcija razvojnih potencijala, iz perspektive jačeg ili slabijeg ekološkog paradoksa, nužno povezuje sa percepcijom prepreka njihove realizacije. Da li se one vide u „tvrdim” ili „mekim” razvojnim resursima, pitanje je kojim se bavi naredni odeljak.

3.2.2. Ekološki paradoks i percepcija razvojnih prepreka: „tvrde” i „meke” dimenzije teritorijalnog kapitala

Saglasno uvidu koji daju analizirane strategije gradova, velike i gotovo identične razvojne prepreke su prepoznate i od intervjuisanih aktera u svim gradovima, i u pogledu „tvrdih” (infrastrukturnih) i u pogledu „mekih” (institucionalnih, relacionih, vrednosnih) resursa, potvrđujući da je ekološki paradoks rezultat udruženog dejstva obe dimenzije teritorijalnog kapitala.

Kada je reč o „tvrdim” činiocima, intervjuisani stručnjaci su, bez izuzetka u svim gradovima, najviše pažnje posvetili infrastrukturnim preprekama, koje reflektuju nasleđe socijalističke podurbanizovanosti odnosno efekte tegobne i blokirane postsocijalističke transformacije,²³ a situacija je najdramatičnija u Novom Pazaru, gde je naveden veliki broj ozbiljnih problema, koji deluju kumulativno: *„I danas, da ste vi investitor u Novom Pazaru, mi nemamo više šta da vam damo. Nemamo adekvatne izvore struje kao grad, nemamo prečišćivače vode... Ako biste vi sad trebali da sav taj tekstil koji uradite ovde u Pazaru operete, (...) to jest da radite doradu, vrlo je verovatno da biste drugu polovinu grada ostavili bez vode”* (NP 12).

Na to da problemi saobraćajne infrastrukture lako mogu voditi zapostavljanju akterskog potencijala na lokalnom nivou, odnosno pojačavati razvojne prepreke koje ishode iz „mekih” dimenzija, ukazuje i sledeći stav: *„Kada se uspostavi infrastruktura, autoput na prvom mestu... tek onda se stvara ambijent i za privlačenje stranih investicija. Do tada su nemoćni i gradonačelnik i gradske uprave”* (UE 12).

Dok su „tvrdi” resursi opšta razvojna pretpostavka (i lokalizovanog i lokalno zasnovanog – neoendogenog razvoja), preduzetništvo lokalnih aktera, i njihova autonomija i integritet u odnosima sa spoljnim akterima, kao „meki” resursi, neophodni su za neoendogeni pristup. Relativno nepostojanje razvojne diferencijacije u svim gradovima ispitanici često povezuju sa niskim preduzetničkim potencijalom grada. U skladu sa optimističkom strategijom i relativnim zadovoljstvom ispitanika reindustrijalizacijom grada, to je najmanje iskazano u Kragujevcu. Ipak i u tom gradu, kao jedna od razvojnih nepovoljnosti, navodi se i navika stanovništva da se oslanja na državnu podršku (sada dolasku stranog investitora) i na rad u velikim preduzećima. To, smatraju ispitanici, ne pogoduje promeni vrednosti i obrazaca ponašanja potrebnih za razvoj lokalno specifičnih preduzetničkih inicijativa u sektoru malih i srednjih preduzeća, a tu dimenziju ekološkog paradoksa opisuju time što ukazuju na to da postoji *„...neka vrsta blagog otpora i straha naravno, nesigurnosti ljudi da se upuste u neki sopstveni posao”* (KG 10).

U Zrenjaninu, mnogo češće nego u Kragujevcu, razloge nepostojanja dinamičnijeg razvoja onih sektora za koje u okruženju postoje izrazito povoljne

23 U Kragujevcu, blizina međunarodnog koridora E75 bila je pogodnost za lociranje „Fijatovih” proizvodnih pogona, ali je dolazak „Fijata” bio uslovljen izgradnjom obilaznice – direktne veze sa autoputem, na koju se čekalo dugi niz godina. U sličnoj situaciji se i dalje nalazi i Šabac, dok je pozicija ostalih gradova daleko nepovoljnija.

okolnosti ispitanici vide i u specifičnom mentalitetu, odnosno nedovoljnom radnom elanu i manjku preduzetničkih inovacija: „*Prepreka je neki naš mentalitet, umesto da se borimo da prikažemo, da napravimo... Nama je bog dao sve ovde i vodu i zemlju i sve, samo da se mi malo potrudimo, oznojimo, zabodemo nešto u tu zemlju i da imamo hranu. Mi čak ni to ne radimo nego čekamo druge. Mnogo prirodnih resursa i vrednosti prirodnih... nažalost, ne znamo da ga prepoznamo i ne znamo da ga koristimo*” (ZR 2).

Inertnost, odnosno sporost u rekonceptualizaciji teritorije i razvojnih opcija u Užicu jasno se povezuje sa nedostatkom preduzetništva, odnosno kulturom razvijenom u kontekstu dominacije lokalizovanog razvoja (očekivanja od eksternih aktera, pre svega države, da ga pokrenu i osiguraju), a manjak preduzetništva se povezuje i sa periferijalizacijom grada u kontekstu promena državnih granica: „*Nedostaje spremnosti unutrašnje za tim promenama, Užice ne pravi neke bumove, ne pravi ni neke teške padove... Do tog mentaliteta ljudi koji žele da to tako bude stabilno. Teže malo prihvataju nove stvari...*” (UE 15). „*Onaj deo malih preduzetnika i poljoprivrednika koji je imao svoje tržište u Bosni, to više nema jer postoji granica, tako da je to sputalo taj deo preduzetničkog, onog što je bilo nekad u Zlatiborskom okrugu*” (UE 2).

Iako bi se reklo da je ekološki paradoks u percepciji razvojnih opcija značajno manji u Somboru, ispitanici ne vide dovoljno snage da se realizuje vizija grada u duhu neoendogenog pristupa. Razlozi se prevashodno prepoznaju u demografskim gubicima, iseljavanju mladih i gubitku radnih veština dugo neuposlene radne snage: „*To je najveća prepreka u vraćanju na neke stare staze i staru slavu... Ako neko nije ništa zidao dvadeset godina, on ne može za sebe da kaže da je stručnjak, ako je završio školu koja je stručna a nije imao gde da zida, ne da zida nego da gleda kako se zida...*” (SO 12).

I u Somboru ispitanici ističu manjak naklonosti stanovništva ka preduzetništvu, ali se to povezuje sa kultivisanim ponašanjem građana i pominjanim evropskim duhom grada jer se preduzetništvo u Srbiji razvija(lo) u svojoj ekonomiji, posebno u početnim godinama transformacije. Ispitanici to dvojako tumače, sa stanovišta priključivanja Evropskoj uniji (pozitivno) i sa stanovišta akumulacije kapitala (negativno): „*Siva zona privređivanja u Somboru je mnogo manje razvijena nego u nekim drugim gradovima Srbije, pa ćemo mi mnogo lakše podneti to uklapanje u šablone koji su apsolutno izvesni... Zaista, taj deo sive zone nije se razuzdao, naprotiv on je vrlo kultivisan, mada bi se ponekad čak možda više radovao da je ta siva zona razvijenija, pa će jednog dana preći u neke legalne tokove, pa će postojati početni kapital... Ovako nema ni sive ni bele zone, to je najgora varijanta*” (SO 12).

Preduzetništvo lokalnog stanovništva je dobro poznata karakteristika Novog Pazara, posebno tokom devedesetih godina 20. veka, ali ga ispitanici više pominju kao razvojnu prepreku nego kao prednost zato što se, kako oni ocenjuju, odnosi samo na spremnost na pokretanje posla, ali ne i inovaciju. Prema iskazima ispitanika, preduzetništvo ishodi iz relativno razvijenog vezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala (u mestu i putem dijaspore), koji uglavnom omogućuje strategije održavanja, ali ne i napredovanja, za šta je, smatraju,

potrebno više znanja i institucionalne podrške države: „Ovde su ljudi spremni, da ništa nema, on će da uđe u neki posao i zna da će da uspe – on je dosadan koliko i uporan. I svako ima nekog ko će da mu pomogne, malo iz Nemačke, malo iz Turske, malo ovde, i baviće se nečim. Kad dođe na tvrdo, na neki neuspešan potez, on pobegne, ugasi se i propadne. Nismo osposobljeni za duge staze” (NP 6). „Sada više ne treba hrabrost za dobar biznis, već je potreban vrlo ozbiljan pristup vođenju kompanija, vođenju svega” (NP 7).

Šabac je jedini grad u kome ispitanici ne navode prepreke vezane za preduzetništvo lokalnih aktera. Zapravo, uočena prednost Šapca u prevazilaženju ekološkog paradoksa u definisanju razvojnih opcija udružuje se sa prednošću u proceni preduzetničkih potencijala grada. Naime, reaktiviranju lokalnih resursa, smatraju ispitanici, u prilog ide tradicionalni preduzetnički duh i ponovno (kao u Srbiji 19. veka) zadobijanje pozicije pograničnog grada ka Evropi (ulaskom Hrvatske u Evropsku uniju). Ta prednost se u Šapcu ne vezuje za kulturološku bliskost sa evropskim vrednostima, kao u Somboru (ili Zrenjaninu), već upravo sa praktičnim podsticajima trgovini i preduzetništvu. Odgovori ispitanika na to pitanje ostavljaju utisak značajnog samopouzdanja stručnjaka, kakvo ne srećemo u drugim gradovima: „Malo, kako bih rekao, šljafuje, ali mislim da ćemo se izvući. Šabac ima potencijale, Šabac ne može da propadne... jednostavno, ne može, ima podlogu, ima osnovu, zdravu” (ŠA 1). „Šabac je poznat po tome što se ljudi nikad ne bave samo jednom vrstom posla već nekoliko i po tome što ljudi koji su radili u fabrikama nikad ne napuštaju svoja domaćinstva i okućnice” (ŠA 10). „A ono što je krasilo Šabac i što je ostalo je preduzetništvo, znači, isto od XIX veka razvijaju preduzetništvo i taj način rada” (ŠA 11).

Kada je reč o autonomiji i integritetu lokalnih aktera, bilo da je reč o odnosu između stručnjaka i političara u lokalnim okvirima ili o odnosu lokalnih aktera (pre svega lokalnih političara) sa spoljnim akterima, „meki” resursi su izuzetno nepovoljno ocenjeni. Dakle, ispitanici iz svih gradova potvrđuju nepovoljnost habitusa perifernih gradova za profilisanje eksternih uticaja na način koji omogućuje da neoendogeni razvojni model ima autonomni kapacitet. Naime, u svim gradovima ispitanici, saglasno ocenama iznetim u strategijama, ukazuju na razvojne prepreke koje ishode iz: centralizovanog političkog sistema, ograničene autonomije lokalnih političara, podređenosti stručnog znanja politici i izbornim ciklusima, nepostojanja kontinuiteta u strateškom promišljanju. Lokalni politički kontekst pokazuje se kao donekle intervenišuća varijabla u Kragujevcu i Šapcu, ali bez suštinski dugaćijeg značaja. U tim gradovima su ispitanici najmanje nezadovoljni zato što je postojao dovoljno dug kontinuitet jedne političke opcije u lokalnoj vlasti,²⁴ što su lokalni političari bili uspešniji u veštini održavanja „uslovne samostalnosti” u odnosu na republičku vlast, a verovatno zbog toga i posvećeniji svom gradu: „...Tako da morate da imate jake lidere u ovakvoj Srbiji koji su sposobni da gore imaju kontakte sa Beogradom, ne bi li nešto došlo u taj vaš grad... Kažem, Kragujevac nema tih problema, saradnja je dobra” (KG 7). „I...

24 U Šapcu se misli na dugogodišnju vlast Demokratske stranke, a u Kragujevcu na Veroljuba Stevanovića. U vreme vođenja intervjua demokrate su izgubile vlast u Šapcu, a Stevanović je i dalje bio gradonačelnik Kragujevca.

nisu tu da bi odskočili za Beograd i više se nikad ne vratili u Kragujevac...” (KG 7). „...Vlast traje u kontinuitetu dvanaest godina, ljudi imaju većinu i ne razmišljaju o tome da li će neko na nekoj sledećoj sednici da ih sruši, nego svoju energiju mogu da ulože da prave priču... i sad tu vidim da ima nekih turbulencija i možda uslovno rečeno problema ...” (ŠA 5).

Nasuprot tome, u Novom Pazaru, gradu koji se susreće sa najviše aspekata socioprostorne isključenosti, dominira kritika lokalnih političara, kao i onih koji predstavljaju grad na višim nivoima ili su se premestili na više nivoe upravljanja i zaboravili na svoj grad: *„On (Rasim Ljajić) prepustio je ovim njegovima, dao im je tu stranku, on se izmakao i njega ne interesuje Pazar, samo ga interesuje Beograd. Mi imamo dva ministra, a nemamo nijednu ozbiljnu donaciju u Novom Pazaru” (NP 6).*

Slične ocene daju ispitanici iz drugih gradova, odražavajući atmosferu tipičnu za pojedine sredine. Tako u Užicu ističu provincijalizaciju: *„Svaki put počinjemo nažalost iz početka. Znači, ima puno laika koji vode grad, koji su tu zato što je njihova opcija pobedila” (UE 6). „...centralizacija, ...neguju se poslušnici na lokalnu, mi smo nažalost provincija ...” (UE 7).*

U Somboru (kao i u Zrenjaninu) ističe se neborbenost ili „finoća” lokalnih političara, koja je neadekvatna za predatorsko političko polje: *„U Somboru ljudi vole da se ne zameraju i manje-više ne koriste teške reči, što može da bude dobra vest, ali s druge strane... trebalo bi da budu manje fini, tu pristojnost da zadrže, ali da nekako budu prodorniji...” (SO 9).*

Na kraju, ispitanici u svim gradovima potvrđuju generisanje ekološkog paradoksa usled nedostatka „mekih” resursa, u vidu manjkavosti specifičnog kapaciteta lokalne zajednice da strateški preispituje postojeće strukture i modele ponašanja. Oni smatraju da za strateško planiranje u Srbiji još ne postoje adekvatne kulturološke pretpostavke ni dovoljna zainteresovanost, pre svega za javno dobro koje bi, ističu ispitanici, trebalo da bude osnova strateškog promišljanja jedne urbane zajednice. Takvo stanje ishodi iz činjenice da se stručno mišljenje podređuje političkom, koje sve manje vodi računa o opštem interesu. Posebno su ilustrativni sledeći iskazi: *„Nedostaje, kao i mnoge stvari, generalno strateško planiranje u Srbiji, to je jedna potpuno apstraktna stvar. Čak i ako imate neke jasne strateške planove, nemate konsenzus oko plana, u smislu da nešto mora da se radi, da je nešto prioritet bez obzira na to ko dođe na vlast, to ne postoji. Mislim da je to kulturološka stvar i nešto što nas užasno udaljava od nekog sveta koji sve zasniva na planovima” (UE 7). „Kad se definiše razvoj Zrenjanina, to je po meni u principu neko javno dobro. Međutim, o javnom dobru mislim da odavno više niko ni ne govori. Sve su uglavnom više ili manje politički, uže partijski ili lični interesi i o javnom interesu, javnom dobru, gotovo niko više ne vodi računa” (ZR 13).*

Analiza percepcije „mekih” razvojnih prepreka pokazala je da se isticanje i razumevanje značaja i karakteristika preduzetništva donekle razlikuje među ispitanicima pojedinih gradova, te da razlike u određenom smislu prate diferencijaciju gradova prema stepenu izraženosti ekološkog paradoksa. Tako je najmanje pažnje tom pitanju posvećeno u Kragujevcu jer ekološki paradoks

nije povezan sa nezadovoljstvom trenutnim razvojnim opcijama, dok je najviše nezadovoljstva nedostatkom preduzetništva iskazano upravo u Zrenjaninu i Užicu, gde je izražen ekološki paradoks, praćem jakim osećanjem tranzicijskih gubitaka. Nasuprot tome, u gradovima koji pokazuju nešto veći pomak ka diverzifikaciji razvojnih opcija postoji potencijal preduzetništva, kao u Novom Pazaru, ili se manjak preduzetništva ne smatra nužno razvojnom preprekom, kao u Somboru. Najviše preduzetničkog potencijala u svom gradu prepoznaju ispitanici iz Šapca, grada koji je i u percepciji razvojnih mogućnosti pokazao najniži nivo ekološkog paradoksa. S druge strane, razlike u autonomiji i integritetu lokalnih aktera, posebno u oblasti politike, znatno su manje izražene, što znači da one u svim gradovima pothranjuju ekološki paradoks, odnosno otežavaju pomak ka modelu neoendogenog razvoja.

U tabeli 2 dat je sumarni prikaz obeležja gradova po svim posmatranim dimenzijama na osnovu analize podataka dobijenih putem intervjua. Sintezom ukupnih nalaza bavićemo se u narednom, zaključnom delu rada.

Tabela 2. Uporedni prikaz gradova po analiziranim dimenzijama u intervjuiima

DIMENZIJE	GRADOVI					
	KG	ZR	ŠA	SO	UŽ	NP
GEOSTRATEŠKI POLOŽAJ	Izraženo povoljan	Povoljan	Izraženo povoljan	Povoljan	Nepovoljan	Umereno povoljan
DIVERZIFIKACIJA RAZVOJNIH OPCIJA	Neizražena	Slabo izražena	Izražena	Umereno izražena	Neizražena	Slabo izražena
PREDUZETNIČKI POTENCIJAL	Neizražen	Neizražen	Izražen	Slabo izražen	Neizražen	Umereno izražen
AUTONOMIJA I INTEGRITET LOKALNIH AKTERA	Slabo izražena	Neizražena	Slabo izražena	Neizražena	Neizražena	Neizražena

4. Zaključak

Na kraju, vratimo se još jednom pitanju koje je konceptualno vodilo prethodnu analizu: da li među posmatranim gradovima postoji razlika u ispoljavanju „ekološkog paradoksa” u ocenjivanju razvojnih mogućnosti, kao i razvojnih prepreka u pojedinim dimenzijama teritorijalnog kapitala? Dosadašnja analiza je pokazala da razlike postoje, a u zaključnom odeljku pokušaćemo da ocrtaimo specifičnosti svakog od posmatranih gradova sintetizujući nalaze do kojih smo došli čitanjem strateških dokumenata i analizom intervjua.

Iako se strategija Šapca ne izdvaja posebno usmerenošću ka neoendogenom modelu, na osnovu intervjua Šabac se pokazao kao grad sa najmanje izraženim ekološkim paradoksom, odnosno sa izraženom diverzifikacijom razvojnih ciljeva, optimizmom, samopouzdanjem i preduzetništvom lokalnih aktera, te sa nešto povoljnijim kontekstualnim okolnostima u domenu upravljanja (autonomije i integriteta lokalnih političara). Sombor se strateški, kao i na osnovu normativnih

iskaza ispitanika, najviše približava ideji diverzifikovanog razvojnog modela, čemu verovatno u prilog ide bliskost sa evropskim idejama, ali taj grad zaostaje za Šapcem u praktičnim efektima, zbog manjka preduzetništva, infrastrukturnih i prepreka u domenu upravljanja, te znatno manjeg optimizma. U Novom Pazaru se naklonost ka diverzifikaciji razvojnih ciljeva najozbiljnije potire razvojnim preprekama (posebno „tvrđim”, ali i „mekim”), i na strateškom i na praktičnom nivou, na šta ukazuju analizirani intervjui. Dakle, za Novi Pazar se može reći da je grad umerenog ekološkog paradoksa jer kognitivno i praktički (kroz preduzetništvo, pre svega u trgovini) beleži otklon od industrijskog razvojnog modela, ali bez značajnijih efekata zbog toga što nema eksternu podršku za ozbiljne infrastrukturne probleme, što pothranjuje ideju lokalizovanog razvoja (koji treba da inicira država ili strane investicije), i zbog nepovoljnih relacionih dimenzija (autonomija i integritet lokalnih političara), koje se sistemski odražavaju na oblast upravljanja.

I na osnovu strateškog dokumenta i na osnovu intervjua, Kragujevac je grad izraženog ekološkog paradoksa, u kome uspešna reindustrijalizacija destimuliše značajnije okretanje endogenim resursima i zamah preduzetništva, a takvo stanje dodatno reprodukuju podrška u privlačenju velike inostrane investicije koju je taj grad dobio od države i relativna stabilnost lokalne uprave. Najmanju naklonost da se krene u pravcu neoendogenog razvoja nalazimo u Užicu, i u strategiji i na osnovu intervjua, te se stiče utisak specifične blokade procesa reteritorijalizacije u tom gradu. Dakle, za Užice se može reći da je grad sa najjače izraženim ekološkim paradoksom, u svim posmatranim aspektima. Ekološki paradoks u Zrenjaninu sličan je kao u Kragujevcu i Užicu, pre svega na nivou strategije, u kojoj se u velikoj meri zanemaruje potencijal lokalnih specifičnosti. U intervjuiima se, međutim, uočava nešto veća naklonost ka logici lokalno zasnovanog, neoendogenog razvoja, zbog poljoprivrednog zemljišta kao ključnog resursa. To donekle ublažava relativno jak ekološki paradoks, koji, s druge strane, pothranjuje infrastrukturne i relacione prepreke, iako se u strategiji tog grada najviše ističe značaj javnosti i participativnog modela upravljanja. Privrženost velikim sistemima i lokalizovanom, a ne lokalno zasnovanom, to jest neoendogenom razvoju, dakle, najdoslednije je izražena u Užicu, Kragujevcu i Zrenjaninu, s tim što su u Kragujevcu, a posebno u Zrenjaninu, primetne i kritičke ocene tehnološke zavisnosti, pa i održivosti takvih opcija, što, takođe, ide u pravcu razmišljanja o neoendogenom pristupu i u tim gradovima.

Dakle, moglo bi se reći da je suviše pojednostavljeno zaključiti da se svi gradovi suočavaju sa ozbiljnim preprekama i u „tvrđim” i u „mekim” dimenzijama teritorijalnog kapitala, te da je stanje manjeg ili većeg ekološkog paradoksa njihov zajednički imenitelj. Naime, razlike na koje ukazuju nalazi istraživanja upućuju na potrebu daljih istraživanja različitih aspekata procesa teritorijalizacije gradova, pre svega vrednosti i ponašanja aktera relevantnih za pojedine urbane sredine. Drugim rečima, ukoliko koncept neoendogenog modela treba da obezbedi veću razvojnu adaptabilnost grada na izazove globalne ekonomije i veću usklađenost sa navikama, ponašanjem, potrebama i ciljevima lokalnog stanovništva, takva istraživanja se nameću kao neminovnost, koja se,

bar u Srbiji, i dalje sistematski ignoriše. To je jedan od značajnih razloga zbog kojih se i izradi strateških dokumenata pristupa bez dovoljno lokalno specifičnih saznanja, te ona ostaju apstraktna i neprimenjiva i ne doprinose postepenom prevazilaženju prepreka koje, posebno u manje razvijenim i perifernim sredinama, generišu stanje ekološkog paradoksa. Da bi se to promenilo, treba podizati svest o važnosti istraživanja različitih „mekih” aspekata teritotrijalnog kapitala, koji se, za sada, uglavnom prepoznaju u relacionim aspektima koje generiše političko polje (upravljanja), dakle kao prepreke, a znatno manje kao vrednosti, znanja, ponašanja potrebna za revalorizaciju endogenih resursa i preispitivanje socijalnih struktura u različitim okvirima, ne samo ekspertskim već i iskustvenim.²⁵ Posledično, u definisanju razvojnih potencijala i dalje se akcenat pretežno stavlja na „tvrde” dimenzije.

Literatura:

- Amin, A. 2000. *Post-Fordism: A Reader*. Blacwell Publishers.
- Banski, J., Janicki, W. 2012. The influence of the EU eastern frontier on the socioeconomic situation of border areas. *European Urban and Regional Studies*. 20 (3): 299–313.
- Barca, F. 2009. *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place – based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent report, European Commission.
- Böhme, K., Doucet, P., Komornicki, T., Zaucha, J., Swiated D. 2011. *How to strengthen the territorial dimension of 'Europe 2020' and EU Cohesion Policy*. European Union, ERDF, Warsaw.
- Borzel, T., Buzogany, A. 2010. Governing EU accession in transition countries: The role of non-state actors. *Acta Politica*, 45 (1–2): 158–182.
- Brenner, N. 2000. Building Euro-Regions: Locational Politics and Political Geography of Neoliberalism in post –Unification Germany. *European Urban and Regional Studies*, 7 (4): 319–345.
- Brenner, N. 2004. *New State Spaces Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press.
- Camagni, R., Capello, R. 2008. Knowledge-based economy and knowledge creation: the role of space, u: Fratesi, U., Senn, L. (eds.). *Growth and innovation of competitive regions: the role of internal and external connections*. Berlin: Springer-Verlag.

---

25 Misli se i na perspektivu običnih građana. Izbor eksperata i građana kao sagovornika u istraživanju koje se bavi procesima reteritorijalizacije grada iz perspektive različitih aktera ima uporište i u Lefevrovom razumevanju produkcije prostora (Lefebvre, 1991: 38-39), na osnovu kojeg se analoški može zaključiti da u procesu reteritorijalizacije učestvuju ne samo akteri sa najviše moći (političke, ekonomske, ekspertske) koji najdirektnije re/konceptualizuju prostor i prostorne resurse (u planovima, projektima, strategijama), već i drugi akteri (građani) koji na osnovu praktičnih iskustava ne samo da rutinski prihvataju re/konceptualizovane strukture, već im i pripisuju specifična značenja.

- Camagni, R. 2008. Regional competitiveness: towards a theory of territorial capital, u: R. Capello, R. Camagni, P. Chizzolini, Frasati R. (eds.). *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe: European competitiveness and global strategies*, Berlin: Springer-Verlag.
- Chiesi, L. 2015. Territoriality as appropriation of space: how 'engaging with space' frames sociality, u: Horlings, L., Battaglini, E., Dessein, J. (eds.). *Cultural Sustainability and Regional Development, Theories and Practices of Territorialisation*. London – NY: Routledge, 73–93.
- Cifrić, I. 2003. *Ruralni razvoj i modernizacija*. Zagreb: IDIZ.
- Cochrane, A. 2011. Alternative approaches to local and regional development, u: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.). *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 97–106.
- Cox, K. 1997. Introduction: Globalization and Its Politics in Question, u: Cox, K. (ed.). *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. The Guilford Press, 1–18.
- Domanski, B. 2011. Post-socialism and transition, u: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.). *Handbook of Local and Regional Development*. London: Routledge, 172–181.
- Dessein, Joost. 2015. Territorialisation in practice. The case of saffron cultivation in Morocco, u: Horlings, L., Battaglini, E., Dessein, J. (eds.). *Cultural Sustainability and Regional Development, Theories and Practices of Territorialisation*. London – NY: Routledge, 108–124.
- Đorđević, S. 2008. Lokalna samouprava u Srbiji. *Pregled*, Vol. LII, br. 1, 43–68.
- Gerber, Judith. 1997. Beyond dualism ± the social construction of nature and the natural and social construction of human beings. *Progress in Human Geography* 21 (1): 1–17.
- Gibson, J. 1986. *The ecological approach to visual perception*. Psychology Press, Taylor & Francis Group, New York and Hove, UK.
- Gilffinger, R., Suitner, J. 2010. Danube Regional Strategy – Arguments for a Territorial Capital Based Multilevel Approach. *Spatium– International Review*, 23: 9–16.
- Hadjimichalis, C. 2011. Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18 (3): 254–274.
- Harvi, D. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran.
- Harvey, D. 1993. From space to place and back again: Reflections on conditions of postmodernity, u: Bird, J. et al. (eds.). *Mastering the Futures: Local Cultures, Global Changes*, Routledge, 2–29.
- Horlings, L., Battaglini, E., Dessein, J. 2015. Introduction: the role of culture in territorialisation, u: Horlings, L., Battaglini, E., Dessein, J. (eds.). *Cultural Sustainability and Regional Development, Theories and Practices of Territorialisation*. London – NY: Routledge, 17–28.

- Hudson, R. 2011. Spatial circuits of value, u: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.). *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 109–118.
- Jaššo, M., Finka, M. 2010. Selected Aspects of Territorial Cohesion in Slovakia under the Recent Crisis. *Spatium International Review*, 23: 17–21.
- Jessop, B. 2011. The state: Government and governance, u: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.). *Handbook of Local and Regional Development*, London: Routledge, 239–248.
- Jessop, B. 2002. Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. *Antipode*, 33: 3: 452–472.
- Keil, R. 2003. Globalization Makes States: Perspectives on Local Governnace in the Age of the World City, u: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., MacLeod, M. (eds.). *State/Space: A reader*. Blackwell Publishers, 278–295.
- Kiss, E. 2011. The impacts of the economic crisis on the spatial organization of Hungarian industry. *European Urban and Regional Studies*, 19 (1): 62–76.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lipeitz, A. 2003. The National and the Regional: Their Autonomy Vis a Vis the Capitalist World Crisis, u: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., MacLeod, M. (eds.). *State/Space: A reader*. Blackwell Publishers, 239–255.
- Mijačić, D. 2012. *Decenija lokalnog ekonomskog razvoja u Srbiji: šta su preporuke za budućnost*, Policy Brief. Belgrade: Inter.
- Monastiriotis, V. 2011. Decentralisation and inter-municipal competition: evidence from Serbia, *LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper No. 1*, 1–38.
- Moulert, F., Sekai, F. 2003. Territorial Innovation Models: A Critical Survey. *Regional Studies*, Vol 37 (3): 289–302.
- Paasi, A. 2011. From region to space, part II, 161–175, u: Agnew, J. A., Duncan, J. S. (eds.). *The Wiley-Blackwell companion to human geography*. Oxford: Blackwell.
- Petrović, M. 2014. Pojam teritorijalnog kapitala kao okosnica istraživanja lokalnog-urbanog razvoja, u: Petrović, M. (ur.). *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*, Beograd: ISI FF i Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 11–26.
- Petrović, M. 2014a. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*, Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja, FFUB.
- Petrović, M. 2012. Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem. *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1, 87–104.
- Petrović, M. 2008. Savremeni koncept razvoja grada: preduzetnički i postmoderni, u: Vujović, S. (ur.). *Društvo rizika*, Beograd: ISI FF, 279–110.
- Petrović, M. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: ISI FF.
- Ray, Ch. 1999. Towards a Meta-Framework of Endegenious Development. *Repertoires, Paths, Democracy, Rights. Sociologica Ruralis*, 39 (4): 521–537.

- Ričards G., Robert P. 2013. *Uzbudljivi gradovi*. Beograd: Klio.
- Robertson, R. 1995. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity, u: Fetherstone, M., Lash, S., Robertson R. (eds.). *Global Modernities. Theory, Culture and Society*. Sage Publication, 25–44.
- Savage, M., Bagnall, G., Longhurst, B. 2005. *Globalization and Belonging*. Sage Publications.
- Smith, N. 2003. Remaking Scale: Competition and Cooperation in Pre-National and Post-National Europe, u: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., MacLeod, M. (eds.). *State/Space: A reader*. Blackwell Publishers, 227–238.
- Storper, M. 1997. Territories, Flows, and Hierarchies in Global Economy, u: Cox, K. (ed.). *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, The Guilford Press, 19–44.
- Storper, M. 1997a. *The Regional World*. New York: Guilford.
- Storper, M. 2011. Why do regions develop and change? The challenge for geography and economics. *Journal of Economic Geography*, 11: 333–346.
- Strategija održivog razvoja Kragujevca 2012–2017. <http://www.kragujevac.rs/userfiles/files/2011/Strategija%20odrzivog%20razvoja/Strategija%20Kragujevac%202012-2017.pdf> (pristupljeno 9. januara 2016).
- Strategija održivog razvoja grada Šapca 2010–2020. <http://www.sabac.org/dokumenta/Strategija%20odrzivog%20razvoja%20grada%20Sapca.pdf> (pristupljeno, 11. januara 2016).
- Strategija održivog razvoja Novog Pazara 2008–2012. http://www.novipazar.rs/download/strategija_grada/strateski_plan_odrzivog_razvoja_novog_pazara.pdf (pristupljeno 9. januara 2016).
- Strategija održivog razvoja regiona Užica 2012–2020. http://www.graduzice.org/documents/Strategija_lokalnog_odrzivog_razvoja_2012-2020_sa_akcionim_planom_1073.pdf (pristupljeno 9. januara 2016).
- Strategija održivog razvoja Sombora (2007). http://www.sombor.rs/media/files/strategija_lokalnog_odrzivog_razvoja_opstine_sombor.pdf, (pristupljeno 9. januara 2016).
- Strategija održivog razvoja Zrenjanina 2014–2020, <http://www.zrenjanin.rs/userfiles/file/StrategijaOdrzivogRazvojaGradaZrenjanina.pdf> (pristupljeno 11. januara 2016).
- Szelenyi, I. 1996. Cities under Socialism– and After, u: Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (eds.). *Cities after Socialism* Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers, 286–317.
- Šećerov, V., Nevenić, M. 2009. Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji danas, u: *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, 75–100.
- Todling, F. 2011. Endogenous approaches to local and regional development policy, u: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.). *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, str.333–344.

- Vanclay, F. 2011. Endogenous rural development from a sociological perspective. u: Stimson, R., Stouch, R. R., Nijkamp, P. (eds.). *New Horizons in Regional Science*, Edward Elgar, Cheltenham, UK., Northampton, MA, USA, 59–69.
- Vujošević, M., Zeković, S., Maričić, T. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidivi scenariji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Vujošević, M., Zeković, S., Maričić, T. 2012. *Novi evropski regionalizam i regionalno upravljanje u Srbiji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Vujović, S. 2012. Lokalni, glokalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1, 105–122.
- Vujović, S., Petrović, M. 2005. *Urbana sociologija*, Beograd: ZUNS.
- Warf, B., Arias, S. 2009. Introduction: the reinsertation of space into the social sciences and humanities, u: Warf, B., Arias, S. (eds.). *The Spatial Turn, Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, 1–10.
- Čalić, Mari-Žanin. 2004. O tipologiji srpskog razvojnog puta, u: *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*. Beograd: Klio, 417–429.